

Marian Nuțu Cîrpaci

naayram@gmail.com

Țigani, o categorie socială etnic neomogenă

Deși informațiile de specialitate despre romi/țigani sunt destul de consistente în zilele noastre, unele informații de epocă nu au fost comentate în profunzime. În cele ce urmează, vom realiza o scurtă exegeză istorică inspirați fiind de observațiile a doi călători străini în Țările Române, un francez profesor de latină în București, și un sirian, faimosul diacon Paul de Aleppo. Observațiile celor doi aruncă o nouă lumină asupra unei realități demult uitată, și anume, că în afară de romi, au fost și alte etnii în starea de robie numită *țigănie*. Aceste etnii sunt: sirieni, negri din Etiopia sau chiar ruși și turci. Exegeza pe care o intenționăm cuprinde două părți, prima dintre ele fiind consacrată probabilei legitimări mitice a robiei țăganilor.

*

În 1822, F. G. Laurençon, profesor de latină și franceză în București, locuind timp de doisprezece ani în capitală, scria despre țigani că sunt de două feluri. Primii „sunt albi «la față» sau cel puțin de o culoare mai puțin întunecată” (Laurençon, 2005: 32), iar „ceilalți sunt țiganii rătăcitori, care trăiesc tot timpul în corturi «făcute» din rogojini proaste sau în păduri” (*ibidem*). Laurençon nota că cea de-a doua categorie de țigani au pielea foarte neagră, sunt fierari, spoitori, zlătari, lăutari, ursari, ghicitori. Dar, din relatarea profesorului, observator imparțial și deosebit de prețios informator, răzbate mirarea despre libertatea celei de-a doua categorii de țigani: „Mai ciudat că acești țigani rătăcitori sunt liberi și nu depind decât de un dregător al principatului numit armaș” (*ibidem*, 33). Nu poate fi pusă la îndoială mărturia francezului. Ceea ce părea ciudat pentru acest om de cultură era faptul că, în ciuda culorii negre, țiganii tradiționali, căci despre ei este vorba, erau liberi. De ce i se părea ciudată libertatea romilor nomazi? Probabil pentru că în Statele Unite ale Americii, temeiul biblic al sclaviei negrilor era blestemul lui Noe pus pe urmașii fiului său Ham. Cu adevărat, ursarii aveau documente domnești prin care era interzis ca să fie

făcuți sclavi la mănăstiri. Astfel, în *Uricariul*, vol. 1, pp. 282-283, este reprodus un hrisov¹ domnesc de la 1793, 25 martie, emis de Mihail Șuțu voievod, în care este mărturisit că romii ursari nomazi nu au fost sclavi. În epoca sclavagistă din S.U.A., se considera că rasele negroide sunt inferioare din cauza blestemului lui Noe asupra urmașilor fiului său Ham. Numele lui Ham se traduce în ebraică² prin „ars de soare”, sau „negru”. Coincidență sau nu, după cum vom vedea în continuare, în limba romană și celelalte limbi indiene, substantivul „gham/kham” înseamnă „soare”. La prima vedere, hinduismul nu are nimic în comun cu iudaismul. Totuși, istoria comparată a religiilor iudaică și hindusă ne va permite să presupunem că Moise a preluat blestemul pus de Noe asupra lui Canaan din... hinduism. *Hronograful*, o carte cunoscută în mediul monastic, carte din care părintele Ilie Cleopa cita deseori în predicile sfântiei-sale, mărturisește, citându-l pe istoricul evreu Flavius Iosefus, că primele capitole ale Genezei au fost scrise pe table de aramă puse în doi stâlpi de piatră care se aflau încă în Siria pe timpul lui Flavius Iosefus (apud Băbuț, 2005: 90). Deci suntem îndreptățiți să afirmăm că sursa primelor capitole din Geneză nu este Moise, ci Moise a preluat mituri mai vechi pe care le-a prelucrat. De altfel, mitul potopului universal, apare și în epopeea lui Ghilgameș, și în scrierile sacre hinduse *Matsya Purana* și *Padma Purana*. Ceea ce este tulburător însă este conservarea numelor fiilor lui Noe, în scrierea hindusă *Padma Purana*! Un englez, Francis Wilford, a descoperit că *Matsya Purana* a conservat numele celor trei fii ai lui Noe, Satyavrata în varianta hindusă, așa cum este ea redată în *The History of British India*, vol. I:

¹ „...prin jaloba ce au datu domniei mele, bulubașii și giuzii și toți țigani cetași ai acestor doue bresle cu plângere, că ei dintru începuturi au fost trăitori statorniciți în țara aceasta, purtându dajdele lor deapururea ca niște locuitori ai pământului care mai înainte au fost mulți la numeru pentru că din neamul acestora, din vechime danie pe la mănăstiri și pe la boeri nu s'au datu, păzinduse privilegiile ce au avutu prin domneștile hrisove, cu legătură ca să nu se deie danie dintre dânșii. Dar apoi în anii din urmă rătăcinduse hrisovele acele de la mâna lor, s'au fost datu mulți dintre dânșii danie cu hrisove, întru care vreme câți au ramas nedați, fiind cuprinși de frica daniilor, pe de altă parte geremetisiți de cătră zapcii lor, cu chipu ca să-i scape să nu se dea danie, au ramas cu totul fără de nădejde, și temându-se ca nu cumva se cadă și ei în robie pe la boeri, au fugitu de aice în Cordonul Nemțescu, și într'alte părți streine unde cei mai mulți dintre dânșii și acum se află, și din pricina aceasta pre puțini țigani au ramas aice în țară. Căroră macar că mai pe urmă, de la luminații domni hrisove li s'au fost datu cum că nu se vor mai da danie, dar acele hrisove fiind fără legătură de blăstăm arhieresc, pe urmă tot nu s'au ținutu în samă, și ei au ramas petrecându cu prea multă frică, și deapururea ca o rană în inima lor locuește frica daniilor. Pentru care cu lacrimi s'au rugatu noue ca să'i punem la cale cu odihna lor, și să le dăm hrisovu cu legătură de arhierescu blăstămu ca să le iasă din inimi frica aceasta, și să se statornicească mai cu temeiu, adunându-se și cei fugiți pîntr'alte părți de locu.”

² <http://biblehub.com/topical/h/ham.htm>.

„Este povestit în Padma Purana, că Satyavrata, a cărui salvare miraculoasă dintr-un potop universal este relatată pe larg în Matsya, a avut trei fii. Primul se numea Jyapeti, or Stăpânul Pământului. Ceilalți au fost C’harma și Sharma, pronunțate în dialectele vulgare C’ham și Sham, așa cum auzim deseori Kishn pentru Crishna. Patriarhul regal (pentru că așa este descris în Purane) îl iubea în special pe Jyapeti, căruia el i-a dat toate regiunile până la nordul Himalayei, în muntii înzăpeziți, care s-au întins de la mare la mare, și cărora Caucaz le este o parte. Lui Sharma el i-a dat țările de la sudul acelor munți: dar l-a blestemat pe C’harma; pentru că, atunci când bătrânul monarh era beat cu băutură de orez, C’harm a râs; și el a fost ca urmare sub blestemul tatălui său să devină sclavul sclavilor fraților săi” (Mill, 1817: 102-103).

Ceea ce Wiflord a omis să ne relateze, a fost traducerea numelui C’harma/C’ham. În evreiește, ca și în sanscrită, „ham” sau „kham/gham” înseamnă, așa cum am menționat, „ars de soare, negru”. Iată că blestemul lui Ham, al rasei negroide adică, a început în India. Observăm că numele biblice Ham, Sem, Yafet, sunt prezente în *Matsya Purana* sub formele C’ham, Sham și Jyapeti. Într-adevăr, în *Vede* este descrisă lupta rasei *arya* (arieni) contra rasei *dasyu*³ (dravidienii sau sclavii), rasă descrisă ca fiind negroidă, cu nasul aplătizat („anasika”) și nerespectând religia hindusă. Se pare că în Kashmir exista o colonie⁴ a triburilor pierdute ale lui Israel, în satul Gutlipora, la 30 km nord de Srinagar. Colonia este cunoscută sub numele de Bani Israel, sau „Fiii lui Israel”. Șeful lor tribal, Mir Alam Naqshbandi, pretinde că are 120 de ani, și afirmă că ei sunt descendenții lui Iacob al lui Israel, de aceea ei sunt numiți Bani Israel. Se spune că în Kashmir, pe muntele Nebo, există mormântul profetului Musa, echivalentul arabic al numelui Moise, iar o comunitate care locuiește pe acel munte se consideră drept urmașă a lui Musa Paigambar, sau Moise Profetul. Custodele actual al mormântului, Wali Rishi, afirmă că strămoșii lui l-au păzit de 900 de ani și declară că acesta este mormântul marelui profet Moise (Khayal, 2013). Servindu-se de aceste evidente, profesorul kashmirian de istorie Fida Mohammad Hussain susține că Moise, fiind persecutat de faraonii egipteni, a ajuns în Kashmir și a murit la vârsta de 120 de ani, fiind înmormântat pe muntele Nebo în Bandipur, 50 kilometri nord-vest de Srinagar (*ibidem*). Într-adevăr, *Biblia* susține că Moise a fost înmormântat pe muntele Nebo.

³ *Das* în limba romilor ca și în hindi înseamnă „sclav”. Romii din Bulgaria îi denumesc pe cei din România și Grecia drept „roma das(ikane)”, cu sensul de *romi sclavi ai religiei creștine*, deoarece majoritatea romilor bulgari erau musulmani. Romii musulmani se numesc „roma khorakhane/horahane”, adică *romi care respectă Coranul*.

⁴ „Noi am devenit musulmani cu multe secole în urmă și înaintea convertirii noastre noi am fost budiști. Înainte de asta noi am fost Bani Israel. Noi am fost destinați să suferim și am fost împrăștiați în toată lumea și noi am venit în Kashmir prin Gilgit și Chitral, lăsând pe unii din frații noștri în Iran, Turcia, Samarkand și Afghanistan”, spune Mira Alam (Khayal, 2013).

Ciudate coincidențe, numele celor trei fii ai lui Noe prezente în Puranele hinduse, ca și numele muntelui Nebo din *Biblie* unde a fost îngropat Moise, aflat în Kashmir și păzit de o comunitate numită urmașii lui Moise. Putem presupune că mitul biblic al potopului universal, precum și cel al blestemului rasei negre, este preluat din India? Dacă da, nu este clar, dar este sigur că romii au plecat din India rasismului celor patru caste („chatur-varna”), mai precis, din cauza blestemului pus pe rasa neagră de Manu/Noe, și au ajuns să fie înrobiți din cauza aceluiași blestem preluat/existent în creștinism. În hinduismul oficial, motivația fragmentării violente a castelor este bazată pe un verset celebru din *Rig-Veda* 10.90, numit „Purusha Sukta”, care spune că Dumnezeu (*Brahma*) a creat pe preotul brahmin din capul său, pe luptător/*kshatrya* din pieptul său, pe țăran/*vaishya* din burta sa, iar castele inferioare/*shudra* din picioarele sale. De aceea toți *shudra* trebuie să fie servitorii/sclavii castelor superioare. Din casta *shudra* face parte și sub-casta *dom/rom*, nume purtat de romii europeni. Această interpretare a dus la un rasism intens care durează de peste 2500 de ani în India. Se crede că romii au emigrat din India din cauza sclaviei impuse de rasismul religios. Noi conchidem că au ajuns sclavi în România pe același principiu indian conservat și în *Biblie*, adică blestemul lui Noe/Manu pus pe rasa neagră.

*

Revenind la F. G. Laurençon, înțelegem că doar unele triburi rome erau în starea de sclavie extremă pe care profesorul Laurençon o descrie prin cuvintele „e îngăduit stăpânilor să-i maltrateze, să-i vândă, să-i dea, într-un cuvânt să facă cu ei ce vor” (Laurençon, 2005:32). Întrebarea care ne răsare în minte este: dacă romii au fost luați în sclavie pe temeiul culorii negre, atunci cum de au devenit albi, așa cum i-a descris Laurençon pe sclavii din prima categorie? Știm că legile românești interziceau căsătoriile mixte, țigani cu români. Iar dacă acestea se întâmplau, atunci românul devenea țigan cu tot cu progeniturile sale. Cu cine se puteau căsători presupușii romi, astfel încât, în urma imixtiunii genetice, urmașii lor să aibe piele albă? Tot un document românesc⁵ ne dă răspunsul. În vechime, orice persoană, indiferent de etnie sau originea geografică putea deveni țigan. Documentul următor, datat la Iași, 25 martie 7217 (1704), demonstrează acest adevăr uitat astăzi:

⁵N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. VII, partea III, pp. 297-298.

„Eu Panaite Țiganul și cu fămeia mea Safta scriem, [etc.], cum noi... am socotit și ne-am vândut dumisali Hatmanului Lupului drept doaidzăci lei bătuți..., ca să fim dumisali direpți robi Țigani, și cu copiii ce să vor naște dintru noi... Căci noi stăpâni n'am avut, că eu Panaite Țiganul am fostu Turcu și m'am botezdat, iară fămeia mia iaste Ruscă din Țara Leșească; pentru aceia ne am vândut dumisale Hatmanului... Eu Gligore diac de Cămară am scris zapisul. Pun degetul «Safta Țiganca lui Panaite».”

Deși originea nevestei lui Panaite era clar specificată, ca fiind aceea de rusoaică din Polonia, ea semnează ca Safta Țiganca, nu „Rusoaica”, așa cum era de așteptat. Noua ei stare de sclavie anula etnia și conștiința identității sale și a copiilor ei. Dacă Panaite era turc, într-adevăr nu putem ști, deși el se recomandă așa, numele lui fiind de origine greacă, dar este greu de crezut ca o rusoaică să se căsătorească cu un Țigan/rom, mai ales în acele timpuri. Putem considera totuși că din moment ce actul s-a făcut după ce cuplul a încasat banii, adică cei 20 de lei, și acel Panaite s-a botezat la ortodoxie (primind un nou nume?!), atunci Panaite nu mai putea fi nici turc sau mahomedan, ci Țigan. Prin urmare, el s-a înrolat de bună voie în stratul social al robilor Țigani și și-a asumat noua identitate de la începutul documentului. Presupunem că cei doi erau fugari din Imperiul Otoman, el probabil salvând-o pe Safta, care va fi fost luată prinzonieră de vreun turc. Singura posibilitate de a scăpa de urmăritori a fost fuga în Moldova. *Dacă era rom, cel mai simplu s-ar fi dus la șatra sa cu iubita lui, și ar fi cutreierat lumea. Este știut că romii în vechime nu părăseau șatra decât fiind luați în sclavie. Dar nefiind rom, a ales calea sclaviei pentru că avea nevoie de bani.* Este limpede că apelativul de Țigan în cazul celor doi nu se referea la etnia de romi, ci la starea socială de sclavi. Dar cel mai convingător amănunt este mărturia musulmanului Panaite, care spune că s-a botezat creștin ortodox pentru a putea fi făcut sclav Țigan! Într-adevăr, nu era posibil ca un musulman să fie făcut sclav, din cauza stăpânirii turcești.

Cât despre prezența rușilor ca sclavi în Moldova, acesta este un fapt probat prin scrierea lui Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*⁶, în care este menționată strămutarea a peste o sută de mii de robi în Moldova de către Ștefan cel Mare. Aceștia nu putea fi trecuți decât la starea socială a Țigăniei, și doar cu aceștia puteau să se căsătorească celelalte rase înrobite în Țigănie. Satele de ruși robi sunt menționate și în *Enciclopedia română*, unde despre comuna ieșeană Sirca

⁶ „Mulți oameni, bărbați, muieri, copii, au scos în robie, mai mult de 100.000. Mulți de aceia au așăzat Ștefan Vodă în țara sa, de și până astăzi trăiaște limba rusească în Moldova, ales pre unde i-a descălecat, că mai a treia parte grăiescu rusește.” (Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, Sursa: http://adevarul.ro/locale/galati/istorii-controversate-Stefan-mare-jefuitorul-fost-domnitorul-autor-deportari-masa-dus-distrugerea-sute-sates-1_5589a342452e97e90aac0ee7/index.html).

descoperim că era formată din șapte sate cu 3519 locuitori pe la anii 1900, „care odinioară au fost Țigani robi și ruși... aceștia vorbesc românește” (Diaconovich, 1904: 967).

Așa cum am arătat în textul nostru „African sau Țigan”, în Țările Române au existat africani din Etiopia și sirieni în starea de robie numită țigănie. Putem presupune că și aceștia cu timpul s-au albit⁷ în urma căsătoriilor cu rușii aduși de Ștefan cel Mare sau cu alte rase albe înrobite. La rândul său, arhidiaconul Paul de Aleppo (1836: 132), vizitând Țările Române între anii 1653-1656, făcea următoarea remarcă despre sclavii arabi:

„Este demn de remarcat că cea mai mare parte a rânđașilor, care au grijă de caii Begului și ai mai marilor statului, sunt din țara noastră, și din Egipt, mahomedani și creștini. Ei au de altfel o mulțime de sclavi negri cumpărați, pe care în mod obișnuit îi cheamă prin numele «Arab! Arab!». Ca atare, ei cred că toți oamenii din țara noastră sunt sclavi negri, sau grăjdari; și pentru acest motiv ei se uită cu nemulțumire la noi: și când noi am ajuns în mijlocul lor, și ei l-au văzut pe Patriarh, și stilul nostru și ceremoniile, și au văzut citirea noastră elegantă a limbii grecești, ei au fost foarte uimiți.”

Din fragmentul de mai sus, conchidem că și sirienii și egiptenii văzuți de arhidiacon erau considerați tot în rândul sclavilor, din cauza culorii pielii.

Relevantă, totuși, rămâne mărturia directă a profesorului Laurençon. Acesta fiind contemporan cu fenomenul trăit al sclaviei, nu putem să-i ignorăm observațiile pertinente. Pe baza legilor reafirmate de Alexandru Ioan Mavrocordat (Peretz, 1931: 48) – legi care pedepseau amestecul marital al țiganilor cu românii prin trecerea moldoveanului liber la starea de țigănie –, putem presupune că unii romi au devenit albi și din cauza amestecului cu moldovenii, în acest mod explicându-se culoarea „mai puțin întunecată” a țiganilor robi observată de Laurençon. Hrisovul de la 1785 sancționa prin sclavie căsătoria moldovenilor cu țiganii:

„...după obiceiul ce s'au urmat din vechiu, cum și pentru partea moldovinească, ce s'au însoțit până acum prin cununii cu partea țigănească, fiind și hotărâri prin hrisoave Gospod, ca un moldovan de va priimi să ea țigancă sau moldovancă țigan, să rămână robi ca niște țigani...” (Peretz, 1931: 62).

Hrisovul din care am reprodus mai sus era emis în 12 septembrie 1785, de boierii moldoveni împreună cu ierarhii Gavril, mitropolitul Moldovei, Leon, episcopul Râmnicului, și

⁷ Povestea lui Harap-Alb este foarte sugestivă prin onomastică. Harapul fiind negru, cum de s-a albit?

Iacob, episcopul Hușiului. Documentul era acceptat de voievodul Alexandru Ioan Mavrocordat și semnat de douăzeci mari boieri după semnăturile înaltelor fețe bisericești.

În același timp, observăm că nu toți romii au fost sclavi, mai ales pe temeiul hrisoavelor domnești citate de Zamfir Arbure:

„Așa de pildă sunt chrisove de la 1755 Novembre Ianuarie 2, 1782 Decembre, 1892 Oct. 8, 1793 Martie 25, 1802 iunie 20, 1804 Febr. 20, în cari se zice că: «după vechiul privilegiu, dat Țiganilor de Domni, Țigani domnesci nu se vor dărui boierilor sau mănăstirilor»” (Arbure, 1898: 112).

*

Pe baza documentului lui Mihail Șuțu și a mărturiei lui Laurençon, putem afirma că romii au intrat târziu în sclavie, adică atunci când au pierdut hrisoavele prin care li se afirmau privilegiile de a fi liberi. De asemenea, pe temeiul mărturiei diaconului sirian Paul de Aleppo, putem fi siguri că africanii erau robi, ca și sirienii. În concluzie, putem spune că nu orice țigan, negru sau nu, este obligatoriu descendentul romilor sclavi, pentru că redescoperirea unor surse vechi și demne de crezare ne îndreptățește să afirmăm că unii dintre țiganii care nu știu limba română sunt descendenții foștilor sclavi etnici sirieni sau etiopieni, care în urma sclaviei îndelungate și-au uitat limbile. Este puțin probabil ca Paul de Aleppo să fi greșit atunci când a scris că românii i-au confundat pe însoțitorii sirieni ai diaconului Paul de Aleppo cu sclavii negri. Deși textul în varianta englezească a scrierii diaconului sirian nu folosește termenul de țigani, ci pe acela de „grooms”, „grăjdari”, continuarea frazei, „ei cred că toți oamenii din țara noastră sunt sclavi negri sau grăjdari”, ne îndeamnă să presupunem că diaconului sirian îi era rușine că niște conaționali de-ai lui erau socotiți țigani. De asemenea, observația francezului Laurençon – despre culoarea țiganilor sclavi care „sunt albi «la față» sau cel puțin de o culoare mai puțin întunecată” – se poate referi la descendenții sclavilor negri de care diaconul Paul de Aleppo scria în anii 1650, care posibil că s-au metisat cu alte etnii aflate în starea de țigănie, deoarece Laurençon spune că romii negri erau liberi. Este cunoscut faptul că mariajele mixte între români și țigani erau un fapt inevitabil, lucru ce a dus la legile stricte emise de Alexandru Ioan Mavrocordat contra căsătoriilor între țigani și români. Pe baza documentului emis de Șuțu (nota 1), conchidem că sclavia romilor a durat mai puțin de cinci sute de ani, aceștia intrând în sclavie din cauză că au pierdut hrisoavele, „în anii din urmă”, sau pentru că hrisoavele nu erau întărite cu blestem arhieresc, și, ca atare, boierilor nu avea de ce să le fie teamă de vreo pedeapsă divină dacă încalcă

ordinea domnitorului. Nelegarea hrisoavelor domnești de scutire a țiganilor de danie către mănăstiri sau boieri cu blesteme/anateme poate să reflecte nemulțumirea înaltelor fețe bisericești pentru că erau lipsiți de forță de muncă, așa cum reiese din mărturia lui Gheorghe Potra: „călugări și egumeni s-au scandalizat foarte tare, nevoind cu nici un chip să admită desrobirea țiganilor, deoarece ziceau ei că li se știrbesc drepturile lor sfinte, pe care le-au moștenit de la început, când le-au fost mănăstirile închinat” (Potra, 2002 [1939]: 104).

Așadar, redescoperind că sclavia/țigănia a cuprins în sine o multitudine de grupuri etnice, etiopieni, sirieni, gavaoni⁸, ruși, tătari etc., nu se mai poate considera pe baza conceptului de simțire⁹ că orice cetățean român care de acasă știe doar că este țigan, fără a avea și vreo informație că în ascendența sa s-a vorbit vreodată limba română,¹⁰ este automat și etnic rom.

BIBLIOGRAFIE

- Arbure, Zamfir, 1898, *Basarabia în sec. XIX*, București: Institutul de arte grafice Carol Göbl.
- Băbuț, Gheorghe, 2005, *Hronograf*, ediția a II-a, Oradea: Pelerinul Român, 2005.
- Cîrpaci, Marian Nuțu, 2016, „African sau Țigan”, în revista online *Confluente* (http://confluente.ro/marian_nutu_carpaci_1465315849.html).
- Codrescu, Theodor, 1871, *Uricariul*, vol. 1, edițiunea a II-a, Iași: Tipografia Buciumul Român.
- Diaconovich, C., 1904, *Enciclopedia română*, vol. III, Sibiu: Editura și Tiparul lui W. Kraft.
- Khayal, Ghulam Nabi, 2013, „Semitism: Does Moses lie here?” (<http://indiatoday.intoday.in/story/prophet-moses-was-buried-at-mount-nebu-near-srinagar-claims-kashmiri-historian/1/391528.html>).
- Iorga, N., 1904, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VII. *Cărți domnești, zapise și răvașe*, – partea III – *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București: Editura Ministerului de Instrucție”

⁸ Despre enigmaticii țigani gavaoni, citiți articolul nostru „African sau Țigan”, http://confluente.ro/marian_nutu_carpaci_1465315849.html.

⁹ Concept îmbrățișat de ONG-istica rromă, „eu simt în sufletul meu că sunt rrom, deși nimeni din bunicii mei nu-și amintesc că strămoșii mei să fi vorbit limba română”.

¹⁰ Deși putem presupune că în urma persecuțiilor împărătesei Maria Tereza, care a instituit pedepse contra vorbirii limbii române în public, mulți romi din Ardeal de teamă și-au uitat limba (<http://rombase.uni-graz.at/cgi-bin/art.cgi?src=data/hist/modern/maria.en.xml>).

- Laurençon, F. G., 2005, „Noi observații asupra Țării Românești” (1822), în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. 2 (1822-1830), București: Editura Academiei Române, pp. 23-62.
- Mill, James, 1817, *The History of British India*, vol. I, London: Printed for Baldwin, Cradock, and Joy.
- Paul of Aleppo, 1836, *The travels of Macarius: Patriarch of Antioch*, vol. I, London: Printed for the Oriental Translation Fund of Great-Britain and Ireland.
- Peretz, Ion, 1931, *Curs de istoria dreptului român. Hrisoavele domnești*, București: Tipografia „Carageale”.
- Potra, Gheorghe, 2002 [1939], *Contribuțiuni la istoria țiganilor din România*, București: Editura Mihail Dascăl.

